

УДК 821.161.2-3«19/20»

Панова Н. Ю.

СУЇЦИДАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ В ПРОЗІ АРХИПА ТЕСЛЕНКА

Провідним у творах А. Тесленка є мотив смерті, який автор активізує по-різному, зокрема за допомогою зображення суїцидальних актів. У прозі письменника можна простежити реалістичне ставлення до проблеми самогубства як до величезної національної трагедії.

Ключові слова: самогубство, життєва трагедія, декадентські настрої, соціальний конфлікт, суїцидальний акт.

Ведущим в произведениях А. Тесленко является мотив смерти, который активизируется по-разному, в частности при помощи изображения суицидальных актов. В творчестве А. Тесленко можно проследить реалистическое отношение к проблеме самоубийства как к огромной национальной трагедии.

Ключевые слова: самоубийство, жизненная трагедия, декадентские настроения, социальный конфликт, суицидальный акт.

The leading motive in the works by A. Teslenko is the motive of death, which is activated in different ways, in particular by means of depicting the suicidal acts. In works by A. Teslenko we can see the realistic attitude to the problem of suicide as a great national tragedy.

Key words: suicide, life tragedy, decadent mood, social conflict, suicidal act.

Актуальність дослідження полягає в тому, що А. Тесленко (1882–1911) – видатний український письменник кінця ХІХ – початку ХХ сторіч, чия літературна діяльність була розпочата в роки соціальних катаклізмів, які, врешті-решт, призвели до зміни експлуататорського суспільства на соціалістичне. Ця суворі епоха підняла на боротьбу всю прогресивну сільську молодь та інтелігенцію, розкривши світлі перспективи нового життя. Пройшовши всі випробування, А. Тесленко у власних творах спробував показати зсередини трагедію учасників революції, які після поразки втратили свої сили, здоров'я, провели молодість у в'язницях і на засланнях.

На думку М. Нестелеєва, у творчості А. Тесленка можна простежити дві тенденції: традиційно-реалістичну й новаторську. Новаторство письменника полягає в актуалізації мотивів, що були популярні в тогочасній західноєвропейській літературі. Складні життєві обставини, а також занепад і декадентські настрої вплинули на формування світовідчуття А. Тесленка. У творах він змальовував глибокі внутрішні зміни в житті народу, зображав психологію людей, які належали до різних верств суспільства, розкривав драматизм тогочасної дійсності й оцінював її з демократичних позицій [1].

У своїх перших творах А. Тесленко змальовував село таким, яким воно було до 1905 року: з повновладдям великих панів-землевласників і куркулів, з великою кількістю безземельних збіднілих селян, які були змушені найматися на роботу чи їхати працювати на північ. Розвитку дії у творах сприяють різноманітні суперечності: наприклад, соціальний конфлікт, оприявлений на різних рівнях і просторах буття персонажів, конфлікт між гнобителем і пригнобленим, багатим і бідним, бажаним і дійсним, між прагненням до світлого й радісного людського життя й невблаганністю похмурих гнітючих обставин.

Провідним мотивом текстів А. Тесленка, на думку М. Нестелеєва, є мотив смерті, який автор активізує по-різному, зокрема за допомогою змальовання суїцидальної образності [2]. У творчості письменника можна простежити реалістичне ставлення до проблеми самогубства як до великої національної трагедії. За спостереженнями М. Нестелеєва, у прозі А. Тесленко протиставляє декадентській тезі «мистецтво для мистецтва» концепцію нікчемності життя певних верств суспільства. Герої творів намагаються жити відповідно до норм народної моралі, однак у ситуації дезадаптації легко схильні до смертельного вибору. Для них смерть не страшніша, ніж життя, навіть навпаки [2].

В. Смілянська відзначає, що трагедія героїв А. Тесленка, які вибрали самогубство як єдиний спосіб вирішення всіх проблем, у тому, що вони самотні, нещасні, бідні й не знають, як перемогти зло. Це люди достойній уваги й поваги, а не якісь «нікчеми». Ці люди не визнають компромісів, вони краще загинуть, але не здадуться. У цьому й полягає заперечення чинного ладу. А. Тесленко не засуджує цих людей, він їх розуміє, оскільки в ці трагічні роки реакції не знаходить для них іншого виходу [3].

Мета нашого дослідження – дослідити твори А. Тесленка, у яких описано суїцидальні акти, проаналізувати внутрішній світ героїв, їхні думки, почуття, переживання, а також причини й обставини, що підштовхнули їх до самогубства.

У творі «Любов до ближнього» автор пише про двох бродяг, які познайомилися, ночуючи в монастирі. Повісткування від першої особи, але персонажі не мають імен, що надає певної узагальненості й типовості їхньому буттю. А. Тесленко описує зовнішність одного, підкреслюючи соціальний статус бурлаки: «Обличчя його не видно гаразд, – світло десь за грубою блима, – видно тільки, що усики невеличкі в його, худий сам, піджачина на йому якась, що тряп'я так і висить, під плечем ганчір'я якась, зігнувся так та зубами тільки цок-цок» [3, с. 67]. Розповідаючи про себе, персонаж повідомив, що «У наймах родився, у наймах ріс, у наймах... батько й мати померли» [3, с. 69]. Нужда змусила їхати в Одесу на заробітки. Роботи не було, упродовж місяця гроші закінчилися, одяг зносився, чоботи подерлися. У результаті виникли проблеми зі здоров'ям. Ноги були постійно мокрі, почав гноїтися великий палець: «... нога, як колодка... а з великого пальця так і слезить» [3, с. 68].

З гіркотою й душевною образою, зі сльозами в очах бурлака розповідав про своє нещасне загублене життя: «І світ великий, і прихилиться нема тобі де» [3, с. 69]. Потреба у відповідному лікуванні, сподівання на допомогу змусили його податися в монастир.

Дійшовши до монастиря, обоє бурлак потрапляють до церкви на молебень «о покаранні», де священник розповідає про те, що треба «любити ближнього». Автор акцентує увагу на цих двох словах, вони особливо запали в душу головним героям, що й пояснює назву самого оповідання. У назві також можна прочитати певну іронію. В. Смілянська справедливо зазначає, що, як правило, А. Тесленко зображає вже сформовані характери, розкриваючи їхнє єство поступово й несподівано. Якщо на початку персонаж викликає симпатію, то поступово, з визначенням його внутрішньої сутності, це враження змінюється на абсолютно протилежне. Саме цей принцип А. Тесленко використав у розповіді «Любов до ближнього» [3].

Будучи голодними, подорожні пішли до чайної на території монастиря, де монахи зустріли їх дуже радо. Грошей було мало, тому довелось взяти один чай на двох. Один із пілігримів, здоровіший на вигляд, випив півчашки і вирішив поділитися зі своїм супутником із хворою ногою. Монахи досить грубо вимагали додаткову плату за вже оплачений чай, пояснюючи тим, що місце й посуд теж не безкоштовні. Бурлаки були вражені лицемірством церковників. Кілька хвилин тому на проповіді священник розповідав, що перед Богом усі рівні й треба ставитися з повагою до всіх людей, любити ближнього незалежно від походження чи соціального статусу, а насправді все навпаки. Куди б не приходили мандрівники переночувати, до кого б не зверталися за допомогою, скрізь натрапляють на байдужість, зневагу, брутальність. За будь-яку послугу, навіть за найменш значну, треба платити гроші. Монахи були особливо злі й зачерствілі: «Босяшня нещасна... З вас користь монастиреві... Тільки місце займають» [3, с. 73].

В оповіданні А. Тесленко зображає лицемірство священників і тих, хто проповідує «любов до ближнього» тільки на словах, насправді ж абсолютно байдужий до інших, особливо до нещасних, бідних і недужих. Так, бурлака з хворою ногою, цілком розчарувавшись у несправедливому житті, будучи не в змозі змиритися з байдужістю, лицемірством, черствістю і злом людей, не бачачи сенсу в існуванні, не знаходить іншого виходу, окрім як закінчити життя самогубством.

Оповідання «Прощай, життя! (з щоденника одного самовбивці)» автор також завершує суїцидальним актом. Самогубство скоює вчитель, якого звільнили з роботи: «За те тільки, що книжки селянам читав, про дещо розказував їм» [3, с. 141] й оголосили неблагонадійним. Як передсмертну записку вчитель залишає кілька сторінок зі свого щоденника: «я з такою боллю писав цей щоденник, – виберу дещо з його та пошлю до редакції, надрукують, може, і... це буде до речі, визнають ще про одно самогубство» [3, с. 145].

В оповіданні «Прощай, життя» всі думки, почуття, переживання, загалом внутрішній світ героя А. Тесленко передає через щоденникові записи. Повернувшись із заслання, учитель стикається з величезною кількістю проблем: зіпсовані стосунки з рідними й близькими, зруйновані мрії про майбутнє щасливе життя, холодна хата, відсутність їжі й докори старого батька. Проте незважаючи на складну життєву ситуацію й душевні переживання, герой оповідання радіє й захоплюється природою, навколишнім світом: «Тепло, сонячно, гарно. Синіють скрізь проліски; кузьки усякі вилазять на сонце, мухи вчаться літати, співають пташки. Так любо. Весна оживає... Боже! Іду і так мені бажається поділитися з кимсь вражіннями, повтішатися красою» [3, с. 142].

Зустрівши дорогою вчительку і псаломника, герой оповідання відчуває неприязнь і настороженість до себе. Вони соромляться його, нагадують про неблагонадійність, про те, що потрібно шукати роботу, і своєю поведінкою демонструють, що вони не з ним. Хоча раніше все було по-іншому: «Поки вчителював я, Прокіп Остапович був такий товариш мені! Не було цього тону. Тоді ми на «ти» з ним були. А Марина Петровна теж така тоді приємна була до мене» [3, с. 142].

Укотре милуючись і захоплюючись природою, колишній шкільний учитель із гіркотою в душі думає про своє невдале життя й порівнює його з природою, яка щороку розквітала, розквітає і буде розквітати, чого не скажеш про нього: «Природо, краса свята, божественна! Та ти ж і минулий рік робила це ж саме, розквітала і раніш, і на той рік це ж саме робитимеш, і ще й ще... А я... розцвів, одцвіту незабаром і... ніколи вже, ніколи не зацвіту більш. Ах, молодосте, молодосте моя! Ти ж така неповоротня, єдина у

мене; чого ж бо ти так марно проходиш?! Де ж бо те, про віщо ось так щебечуть пташки, шепоче весна і про віщо я так мріяв ще в школі?! < > Проходить молодість марно, одноманітно, безглуздо. А там... а там і все життя так. І нічого, нічого... Могила одна. Так хоч би з минулого вже згадати що було!... Вчився – жив мріями, почав учителювати – не дали... Ой, сумно, тяжко...» [3, с. 143].

Згадуючи й аналізуючи своє занепащене життя, колишній учитель уперше замислюється про самогубство. Тим більше, що в останніх газетах дуже часто пишуть про суїцидальні випадки. «Так багато самогубств тепер. Підеш коли в читальню в Коржів Яр, – самі самогубства в газетах. А якби й справді гарно вмерти, вмерти, як оце садки зацвітуть, соловейко защебече» [1, с. 143]. З хвилюванням у грудях і тяжкістю на душі герой оповідання обдумує різні способи «добровільного відходу з життя», для нього головне, щоб було не боляче і щоб виглядати достойно після смерті. При цьому, колишнього вчителя мучать сумніви, адже це гріх і самогубців називають «боягузами». Він починає сам себе переконувати і приходиться висновку, що боягуз – це той, хто, не бачачи ні мети, ні сенсу в житті, боїться з ним розлучитися, боїться смерті. «Трус той, з кого життя глузує, кому показує спину, і хто, боячись дати стусана йому, щоб і носом заорало, кисне перед ним, хапається за його. Я ось трус. Хочу вмерти й живу» [3, с. 144]. І так, натрапивши на байдужість людей, не бачачи сенсу в існуванні, а також щоб довести само-му собі, що не боягуз і здатний на вчинок, колишній учитель закінчує життя самогубством.

Оповідання «Тяжко» також має суїцидальний кінець. Головний герой Грицько шукав правду в людей і за це був звільнений із заводу. Роботи не було, засобів для існування також. Грицько не знав, що йому робити: «Злидні, сім'я у селі... І по заводах усяких тинявся уже, і по домах «трудолюбця» вештався. Хоч кричи, нігде роботи нема» [3, с. 168]. Цілими днями, сердитий і сумний, він бродив у пошуках роботи і «шматка хліба». Голодний, зі злістю, відчаєм і роздратуванням дивився на вітрини магазинів. А. Тесленко описує почуття голоду і внутрішній стан героя: «Аж у горлі Грицькові лоскоче, аж у його піднебення болить, так йому хочеться їсти» [3, с. 169]. Грицько дивився на ситих панів і думав: «У, мизаті, гладкі!... Щуки погані, підлизи!... У, життя, – чорти б забрали тебе» [3, с. 169]. Гордість не дозволяла Грицькові розкланюватися і принижуватися перед панями. З огидою і презирством він думав: «Ху! – Що це ще? Старцювати, комедійствовать перед ситими ... щоб тільки жити?!» [3, с. 169].

На нічліг вирішив Грицько піти до монастиря, заодно і їжі там роздобути. Стоячи слухавши вечірню молитву, Грицько «вмирав від голоду»: «Живіт уже йому так скавучить, за печінки так уже тягне його. Їв би, здається, й свічки, що он біліють, горять. Так смачно пахнуть вони» [3, с. 170]. Після молитви Грицько побачив старого, у якого було багато хліба. Він хотів попросити трохи, але інший мандрівник випередив його. А. Тесленко описує внутрішній стан героя, його образу, використовуючи при цьому експресивну лексику: «Ковтає слину Грицько... Хіба ж за такими чортами й похопишся, – У, сатана руда!... А той чорт сивий і уши розвішав... У, гади!...» [3, с. 171]. Остаточо розсердившись і втративши надію роздобути їжу, Грицько вирішив спати. Автор знову зображує думки, почуття й переживання героя: «Плюнув та й поліз на нари у куток аж, у затінок. Натяг піджачину на голову, ліг. Не лежиться йому. Злість давить його. Нудно, тяжко. Так щось і підступає під горло йому. Перекидається то на той бік, то на той» [3, с. 172].

Лежав Грицько й думав про своє нещасне, загублене і безсенсове життя: «І це зветься життям!... І це ми люде?! Бідні, нещасні ми! Животієм... для чого? Не краще б пак там, на кладовище лежать?! А, пішло ти к чорту, життя!» [3, с. 172].

І так, будучи у відчаї, бачачи навколо бідність, несправедливість, не знаходячи сенсу в подальшому існуванні, головний герой кидається під поїзд. Причиною самогубства стала депресія, викликана безсенсовістю життя, а також повним усвідомленням своєї «нікчемності».

Суїцидальні мотиви також актуалізовано в повісті А. Тесленка «Страчених життя», яку справедливо називають вершиною творчості письменника. Деякі персонажі повісті мають реальних прототипів. А. Тесленко написав твір після самогубства своєї двоюрідної сестри З. Строй, яка теж була бідною селянкою, закінчила церковно-вчительську школу, але не змогла отримати роботу через свою непотупливість, а також підступність священників і панів.

Головна героїня повісті – Оленка Панасенко, народилася й жила в бідній селянській сім'ї, де постійно «ледь зводили кінці з кінцями». Дівчинка від природи була дуже розумна й обдарована. У школі Оленка навчалася з великим старанням і наполегливістю, була кращою ученицею. Потім її віддали до «дворічної» школи, а пізніше – до церковно-вчительської на казенне утримання. І тут Оленка проявила великий інтерес до знань, вона захоплювалася досягненнями науки й культури. Дівчинка вела щоденник, у якому писала: «Я, з грязі вилізти хочу. Я бажаю до чогось великого, гарного йти, бажаю людськості, правди в житті, про віщо так пишуть у книгах» [3, с. 94].

Минув час, дівчинка виросла. А. Тесленко дає опис зовнішності героїні: «Вирівнялась Оленка, зробилась хороша, струнка. Була, правда, худощавенька, бліденька трохи, та це не вадило їй; навпаки, робило такою чарівною її, так і нагадувало про щось духове в її. А карі оченята її були такі розумні» [3, с. 95]. Духовний світ для Оленки є невід'ємною частиною того, з чого складається «життя по-людському», те життя, до якого вона так прагнула. Героїня повісті не стільки прагне вирватися з нужди, скільки вчити

людей доброго і світлого. З внутрішнього монологу Оленки видно, що вона має намір радикально змінити своє життя і сподівається на найкраще і світле: «От, буду вчителькою так у селі у второкласній; житиму у хаті в такій; квітничок такий буде у мене, садочок, рояль, книги, картини і... він, задумливий, милий, хороший. Будемо людей добру навчати, до всього такого великого доходить будемо з ним» [3, с. 101].

Живучи в батьківському домі, Оленка з нетерпінням чекала лист від батька Палієвкта з повідомленням про роботу. Звісток не було, і вона вирішила завітати до нього сама. У приймальні випадково почувала розмову батька з відвідувачем. Священик говорив про «любов до ближнього», про ту любов, якої навчав «божественний учитель» Христос. Батько Палієвкт згадав і про Оленку, про її прагнення вчитися, а також про її талант і працьовитість. Дівчина була щаслива почути таку похвалу. Через внутрішній монолог автор змальовує її внутрішньо позитивне збудження, думки, почуття та настрої, а також надії на найсвітліше майбутнє: «Значить, коли за таку маєш мене, – думає, – подбаєш для мене. Ану, у якій же второ класній ти помістиш мене? У дівчачій, звісно. Ну, й працюватиму ж я! Буду учениць своїх до думок глибоких привчати, до людськості, правди; буду їм книги гарні читати. Пійду до сії, до тії, всміхнуся до неї, візьму за щічку її... Боже! Як я їх буду кохати!» [3, с. 107].

Олена також була свідком того, як Грищенко й батько Палієвкт бесідували. Грищенко часто кланявся і запобігливо посміхався, що само собою було дуже принизливо. Героїня з осудом думала про свого знайомого. І знову через внутрішній монолог А. Тесленко змальовує внутрішній світ Оленки, її обурення і зневагу: «Цуцик ти, цуцик. На двох лапках стаєш. До чого це воно? Хоть і начальство ж отець Полієвкт, а він же чоловік, як і ти. І невже простіш як не можна держати себе з ним? Ну, взяти хоч і благословення, та без коріння такого. Або... або й зовсім нащо здалося воно?... Тепер же не школярі ми вже» [3, с. 108].

Коли підійшла черга Оленки розмовляти з батьком Палієвктом, гордо, з гідністю вона увійшла, привіталася, мовчки стала і посміхнулася. Така поведінка зовсім не сподобалася священикові, він був холодною і непривітний. Що стосується роботи, сказав чекати, а коли буде результат, він не знає. Оленка зрозуміла, що батькові Палієвкту не сподобалася її впевнена, незалежна поведінка: «Щось важке-важке підступило під горло Оленці. Похнюпилася, пішла од його» [3, с. 108]. За допомогою внутрішнього монологу А. Тесленко передає психологічний стан героїні, її розчарування в служителях церкви. Вони традиційно закликають «любити ближнього», а насправді обманюють і лицемірять: «Так он воно що! Ось яка любов до ближнього!... Дбать у проповідях..., а в житті... слова одні... Значить, єсть любов тільки до честі од ближнього! І за недодання її ви так одпихаєте од себе його! І ви ще служителями Христовими себе вважаєте!» [3, с. 109].

Ще одне розчарування судилося пережити Оленці. Візит до будинку місцевого багатія Кочури також був ударом для героїні повісті: «Та невже це така інтелігенція, – такі люде освічені... високомірні, байдужі?» [3, с. 113]. «Та що я, собачка яка, щоб прохати місця в таких ситих, байдужих, діло мати з такими?» [3, с. 113]. А. Тесленко зображує сім'ю Кочур очима Оленки: «Усатий щось про Персію балакає почав. Голос його такий противний Оленці. А пики у всіх страх осоружні які! І таке все їй вороже, чуже: і банка з варенням, і зелений балкон, і білі двері, що йдуть у покої. А повітря так воняє панамми» [3, с. 113]. «І я пішла до їх! Мала прохати їх! На віщо це схоже? Яка ж я дурочка! Не навчив Полієвкт, полізла... надіялась так, марила... Які ж жалібні мої мрії, надії... Яка ж легкодуха я! У людей отак вірять, шукать заповоги у когось. А, щоб мене чорт взяв!» [3, с. 114].

З батьками в Оленки теж непрості відносини. Вони ставляться до неї грубо й аморально, утім навіть бідність не може бути виправданням їх «низьких» і «підлих» учинків. Батько й мати змусили Олену переписати заяву в суд на її рідного дядька. «Зло, то є зло! Хай уже хто, а то... батько наваживсь на таке діло низьке... богомольний такий... От і віра!» [3, с. 118]. Оленка важко переживає приниження з боку батьків. Вона не може пробачити собі за те, що так швидко здалася і переписала заяву, зрадивши тим самим свої принципи. Чиста і світла душа Оленки була затиснута з усіх боків, і вона вперше починає думати про смерть. У розмові з Сергієм дівчина запитує, чому люди завершують життя самогубством, на що той відповів, що, як правило, це відбувається через легкодушність і страх перед життям. Оленка схвильовано заперечила: «А не бачить цілі, розуму в житті, страждати і боятися поквитуватися з безцільним стражданням, боятися смерті, скиглити, хапатися за поли життя, аби тільки жити, не знаючи для чого і нащо, – не легкодухність хіба» [3, с. 120].

Оленка скоїла суїцид, написавши передсмертну записку: «На цьому світі, де зло, неправда, нікчемність панують, чому гарному, світлому немає місця. Прощайте... А вам батьку, мамо, ось що скажу: віра в бога не в самому ходінні до церкви, не в обрядах самих... Поховайте мене, де Андрій, між березами. У домовину мені квіток накладіть» [3, с. 123]

Отже, головна героїня закінчила життя самогубством. Зробивши «низький» вчинок (заява на рідного дядька), вона не змогла знайти собі прощення. Будучи маленькою, крихітною дівчиною, вона була сильною людиною. Її самогубство можна розглядати не як утечу від проблем, а як виклик усій тій системі, яка пригнічувала й знищувала таланти з «простого народу». Оленка намагалася донести до людей думку про те, що в душі необхідно вірити в Бога і дотримуватися Його заповідей, а не просто ходити до

церкви. Самогубство дівчини – це не боягузтво і не безвільність, воно викликане безсенсовістю життя, небажанням розмінювати людську гідність на лицемірство, обман і приниження. У результаті соціального конфлікту у свідомості та почуттях Оленки відбувся психологічний зрив. Ціною власного життя вона висловила гнівний протест панам, церковнослужителям і куркулям. Як бачимо, релігія, суспільство, сім'я іноді не в змозі втримати людину від смерті, найчастіше саме вони спричиняють загострення почуття безвиході й відчаю. У повісті А. Тесленко розкрив брехливість і лицемірство закликів церковників та буржуазних лібералів «любити ближнього».

Ми дослідили й проаналізували твори А. Тесленка, у яких головні герої з певних причин закінчують життя самогубством. Було здійснено спробу проникнути у внутрішній світ персонажів, проаналізувати їхні думки, почуття, переживання та розглянути обставини і причини, що підштовхнули їх до такого серйозного кроку. На основі аналізу дійшли висновку, що головними причинами самогубств були втрата сенсу життя, усвідомлення власної «нікчемності», почуття безвиході й відчаю, а також облудність, лицемірство й байдужість церковнослужителів.

Література:

1. Нестелеєв М. На межі: Суїцидальний дискурс українського модернізму : монографія / Максим Нестелеєв. – К. : Академвидав, 2013. – 256 с.
2. Нестелеєв М. Мотив смерті у творчості Архипа Тесленка [Електронний ресурс] / М. Нестелеєв. – Режим доступу : <http://litzbirnyk.com.ua/wp-content/uploads/2013/12/31.4.10.pdf>.
3. Тесленко А. Ю. Прозові твори. Драматичні твори. Вірші. Листи / Архип Тесленко ; вступ. ст., упоряд. і приміт. В. Л. Смілянської ; ред. Є. П. Кирилюк. – К. : Наук. думка, 1988. – 480 с.